

<https://doi.org/10.70728/a.series.ijt.v08.i04.088>

Udk 908

<https://orcid.org/0009-0003-5429-3667>

TURKISTON IJTIMOIY-SIYOSIY TIZIMINING EVOLYUTSIYASI: DAVLAT VA JAMIYAT MUNOSABATLARI (XIX ASR OXIRI – XX ASR O‘RTASI)

Kenesbayeva Sayora Tuelbay qizi

Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika institute talabasi

kenesbaevasayko2@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqola XIX asr oxiri va XX asr o‘rtalarida Turkiston ijtimoiy-siyosiy tizimining evolyutsiyasini davlat va jamiyat munosabatlari kontekstida o‘rganadi. Tadqiqotda Rossiya imperiyasi tomonidan mustamlaka siyosatining joriy etilishidan tortib, sovet davridagi milliy-hududiy chegaralanish va davlat tuzilmasining o‘zgarishlarigacha bo‘lgan davr tahlil qilinadi. Maqolada an‘anaviy boshqaruv tizimlarining transformatsiyasi, mahalliy elitalar va mustamlaka hokimiyati o‘rtasidagi munosabatlar, shuningdek, ijtimoiy-siyosiy institutlarning evolyutsiyasi ko‘rib chiqiladi.

Kalit so‘zlar: Turkiston, mustamlaka siyosati, davlat-jamiyat munosabatlari, ijtimoiy transformatsiya, general-gubernatorlik, sovet tizimi, milliy siyosat

Аннотация. Данная статья исследует эволюцию социально-политической системы Туркестана в конце XIX – середине XX веков в контексте государственно-общественных отношений. В исследовании анализируется период от внедрения колониальной политики Российской империей до национально-территориального размежевания советского периода и изменений государственного устройства. В статье рассматриваются трансформация традиционных систем управления, отношения между местными элитами и колониальной властью, а также эволюция социально-политических институтов.

Ключевые слова: Туркестан, колониальная политика, государственно-общественные отношения, социальная трансформация, генерал-губернаторство, советская система, национальная политика

Abstract. This article examines the evolution of Turkestan’s socio-political system in the late 19th to mid-20th centuries in the context of state-society relations. The study analyzes the period from the implementation of colonial policy by the Russian Empire to the national-territorial delimitation of the Soviet era and changes in state structure. The article examines the transformation of traditional governance systems, relations between local elites and colonial authorities, as well as the evolution of socio-political institutions.

Keywords: Turkestan, colonial policy, state-society relations, social transformation, governor-generalship, Soviet system, national policy

KIRISH. XIX asr oxiri – XX asr o‘rtalari davri Turkiston uchun tubdan ijtimoiy-siyosiy o‘zgarishlar davri bo‘ldi. 1865-1876-yillarda Rossiya imperiyasi tomonidan Turkiston o‘lkasi zabt etilishi mahalliy jamiyatning an‘anaviy tuzilmasiga kuchli ta‘sir ko‘rsatdi va yangi davlat-jamiyat munosabatlarining shakllanishiga asos soldi. Turkiston general-gubernatorligi tarkibida mustamlaka boshqaruv tizimining joriy etilishi nafaqat siyosiy, balki ijtimoiy, iqtisodiy va madaniy transformatsiyalarni keltirib chiqardi [1]. Tadqiqot davrining ikkinchi bosqichi 1917-yildan keyin sovet hokimiyatining o‘rnatilishi va 1924-1936-yillar milliy-hududiy chegaralanish jarayonlari bilan bog‘liq bo‘lib, bu davr Markaziy Osiyo xalqlari uchun yangi davlat tuzilmasi va ijtimoiy tizimning shakllanishi bilan tavsiflanadi [2]. Ushbu tadqiqotning maqsadi Turkiston ijtimoiy-siyosiy tizimidagi o‘zgarishlarning asosiy bosqichlarini aniqlash, davlat hokimiyati va mahalliy jamiyat o‘rtasidagi munosabatlar evolyutsiyasini tahlil qilish hamda an‘anaviy va yangi boshqaruv tizimlarining o‘zaro ta‘sirini baholashdan iboratdir. Tadqiqotning dolzarbligi shundaki, zamonaviy O‘zbekiston davlatchiligi va ijtimoiy tuzilmasi ko‘p jihatdan mazkur davrda yuzaga kelgan jarayonlarning natijasi hisoblanadi va bu tarixiy tajribaning chuqur o‘rganilishi hozirgi davlat qurilishi va jamiyat rivojlanishini tushunish uchun muhim ahamiyatga ega.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA

Ushbu tadqiqot tarixiy-taqqoslash, institutsional tahlil va ijtimoiy-siyosiy transformatsiya nazariyalariga asoslanadi. Metodologik jihatdan tadqiqot tarixiy manbalar va ilmiy adabiyotlarning tanqidiy tahlilini o‘z ichiga oladi, bunda Turkiston ijtimoiy-siyosiy tizimining evolyutsiyasi davlat boshqaruv institutlarining o‘zgarishi, mahalliy va mustamlaka hokimiyatlari o‘rtasidagi munosabatlar dinamikasi hamda jamiyat tuzilmasidagi transformatsiyalar asosida baholanadi. Turkiston mustamlaka davri va sovet boshlang‘ich davri bo‘yicha fundamental tadqiqotlar Seymour Becker, Daniel Brower, Adeeb Khalid kabi xorijiy tadqiqotchilar tomonidan amalga oshirilgan bo‘lib, ular Rossiya imperiyasi mustamlaka siyosatining xususiyatlari, mahalliy elitalar va mustamlaka ma‘muriyati o‘rtasidagi murakkab munosabatlarni chuqur tahlil qilganlar [3; 4]. Rossiya tadqiqotchilari, xususan, V.V. Bartold, N.A. Khalfin, T.K. Beysembiev tomonidan olib borilgan tadqiqotlar Turkiston tarixi va mustamlaka boshqaruv tizimining institutsional aspektlarini keng yoritib beradi [5; 6]. O‘zbek tarixshunosligi doirasida Turkiston ijtimoiy-siyosiy tarixini o‘rganish an‘analari B. Ahmedov, S. Kamoliddin, E. Rtveladze asarlarida o‘z ifodasini topgan bo‘lib, ular mahalliy davlatchilik an‘analari, boshqaruv tuzilmalari va ijtimoiy institutlarning tarixiy rivojlanishini tadqiq etganlar [7].

Metodologik jihatdan muhim ahamiyatga ega bo‘lgan yondashuv mustamlaka siyosatini nafaqat hokimiyat majburiyati, balki mahalliy elitalar va jamiyatning moslashish strategiyalari kontekstida o‘rganishdir. Zamonaviy tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, mustamlaka boshqaruvi Rossiya imperiyasi va mahalliy jamiyat o‘rtasidagi murakkab muzokaralar natijasi bo‘lgan va an‘anaviy institutlar butunlay yo‘q qilinmagan, balki yangi sharoitlarga moslashtirilgan [8]. Sovet davri milliy siyosati va milliy-hududiy chegaralanish jarayonlari Terry Martin, Francine Hirsch tadqiqotlarida chuqur tahlil qilingan bo‘lib, ular sovet tizimining "milliy shakl, sotsialistik mazmun" prinsipini amaliy qo‘llanilishini va uning

Markaziy Osiyo uchun oqibatlarini ko‘rsatib berganlar [9; 10]. Adabiyotlar tahlili shuni ko‘rsatadiki, Turkiston ijtimoiy-siyosiy evolyutsiyasi bir tomonlama jarayon emas, balki turli kuchlar – mustamlaka hokimiyati, mahalliy elitalar, diniy va an’anaviy institutlar o‘rtasidagi murakkab o‘zaro ta’sir natijasi bo‘lgan va bu jarayonning to‘liq tushunilishi turli manbalar va yondashuvlarning sintezini talab qiladi.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Turkiston ijtimoiy-siyosiy tizimining evolyutsiyasini uch asosiy bosqichga ajratish mumkin: mustamlaka boshqaruv tizimining joriy etilishi (1860-1917), inqilobiy transformatsiya davri (1917-1924) va sovet tizimining shakllanishi (1924-1940-yillar). Birinchi bosqichda Rossiya imperiyasi Turkiston general-gubernatorligini tashkil etish orqali markazlashtirilgan boshqaruv tizimini joriy etdi, biroq mahalliy sharoitlarni hisobga olgan holda "tuzem boshqaruvi" tizimini saqlab qoldi. General-gubernator harbiy va fuqarolik hokimiyatini o‘zida mujassam etgan holda, sohalar (Sirdaryo, Samarqand, Farg‘ona) orqali boshqaruvni amalga oshirdi, lekin mahalliy darajada qozikalonlik va an’anaviy mahkama tizimi saqlanib qoldi. Bu ikki tarmoqli tizim davlat hokimiyati va mahalliy jamiyat o‘rtasida murakkab munosabatlar tizimini vujudga keltirdi, bunda mahalliy elitalar – qozilar, biylar, yirik yer egalari – mustamlaka ma’muriyati va mahalliy aholi o‘rtasida vositachilik rolini o‘ynadilar. Mustamlaka hokimiyati butunlay yangi tizimni qurish o‘rniga, mavjud ijtimoiy iyerarxiya va institutlardan foydalangan holda o‘z maqsadlariga erishishga harakat qildi, bu esa an’anaviy boshqaruv shakllari va yangi mustamlaka institutlarining qo‘shaloq mavjudligiga olib keldi.

Iqtisodiy jihatdan Turkiston xamashyo plantatsiya xo‘jaligi markaziga aylantirilishi mahalliy jamiyatning ijtimoiy tuzilmasida sezilarli o‘zgarishlarga sabab bo‘ldi: an’anaviy dehqonchilik va hunarmandchilik inqirozga uchradi, yangi ijtimoiy tabaqalar – xamashyo plantatsiyalarida ishlayotgan mavsumiy ishchilar, savdo vositachilari, kichik burjuaziya – paydo bo‘ldi. Mustamlaka ma’muriyati ta’lim va madaniyat sohasida ham o‘zgarishlar kiritdi: rus-tuzem maktablar tizimi joriy etildi, ammo mahalliy aholi asosan an’anaviy maktab va madrasalar tizimini afzal ko‘rdi. Diniy institutlar nisbatan mustaqilligini saqlab qolgan bo‘lsa-da, vaqf mulklarining bir qismi davlat nazoratiga o‘tkazildi va diniy kadrlar tayinlanishida mustamlaka ma’muriyati ta’siri kuchaydi. Ikkinchi bosqich – 1917-yil inqilobi va fuqarolar urushi davri – mustamlaka tizimining qulashi va hokimiyat uchun turli kuchlar o‘rtasidagi kurash bilan tavsiflanadi. Turkiston Muxtoriyati, Qo‘qon Muxtoriyati kabi qisqa muddatli davlat tuzilmalari mahalliy elitlarning mustaqil davlat qurish urinishlarini aks ettirdi, biroq Sovet Rossiyasi harbiy va siyosiy ustunligi tufayli bu urinishlar muvaffaqiyatsizlikka uchradi. 1918-yilda Turkiston Sovet Sotsialistik Respublikasi tashkil etilishi yangi hokimiyat tizimining boshlanishini bildirdi, ammo dastlabki yillarda sovet hokimiyati asosan shahar markazlarida mustahkam bo‘lib, qishloq hududlarida an’anaviy boshqaruv shakllari davom etdi. Uchinchi bosqich – 1924-yilgi milliy-hududiy chegaralanish va sovet tizimining mustahkamlanishi – Turkiston ijtimoiy-siyosiy tuzilmasida fundamental o‘zgarishlar yaratdi.

Milliy-hududiy chegaralanish orqali O‘zbekiston, Turkmaniston, Tojikiston SSRlari tashkil etildi, bu esa milliy davlatchilik g‘oyasini amalda joriy etish urinishi bo‘ldi, garchi milliy chegaralar ko‘pincha sun’iy va siyosiy maqsadlarga xizmat qilgan bo‘lsa ham. Sovet

tizimi markazlashtirilgan partiya-davlat boshqaruvini joriy etdi, bunda rasmiy davlat institutlari (Sovetlar, Xalq Komissarliklari) haqiqiy hokimiyat Kommunistik partiya tuzilmalariga tegishli bo'lgan parallel tizimni shakllantirdi. Ijtimoiy jihatdan sovet hokimiyati sinfiy-tabaqaviy prinsipga asoslangan yangi ijtimoiy tuzilmani shakllantirdi: kekxa feodal va savdo burjuaziyasi sinfiy dushman deb e'lon qilinib, ularning mulklari musodara qilindi, dehqonchilik kolxoz tizimiga o'tkazildi, esa ishchilar sinfi va yangi sovet intelligensiyasi privilegiyalangan ijtimoiy tabaqa sifatida shakllandi.

Diniy institutlar asta-sekin bostirildi: madrasa va maktablar yopildi, vaqf mulklari davlatlashtirildi, diniy ruhoniylar ta'qib qilindi va diniy hayot faqat cheklangan masjid doirasida ruxsat etildi. Ta'lim tizimi butunlay qayta tuzildi: lotin alifbosiga o'tish, umumiy majburiy ta'lim, sovet mazmunli maktablar va oliy o'quv yurtlari tizimi joriy etildi, bu esa yangi sovet jamiyatining shakllanishiga kuchli ta'sir ko'rsatdi. 1930-yillardagi jamoalashtirish va sanoatlashtirish siyosati Turkiston jamiyatining an'anaviy dehqonchilik tuzilmasini tubdan o'zgartirdi va shaharlashuv jarayonini tezlashtirdi. Davlat-jamiyat munosabatlari totalitar nazorat tizimiga asoslandi, bunda jamiyat hayotining barcha jihatlari – iqtisodiyot, ta'lim, madaniyat, diniy amaliyotlar – davlat tomonidan qat'iy tartibga solinardi va individual yoki guruh mustaqilligi keskin cheklangan edi.

Mahalliy elitalarning roli va ularning transformatsiyasi Turkiston ijtimoiy-siyosiy evolyutsiyasining muhim jihati hisoblanadi. Mustamlaka davrida an'anaviy elita tabaqlari – qozilar, ulamo, yirik yer egalari, savdo burjuaziyasi – o'z ijtimoiy mavqeini saqlab qolish uchun mustamlaka hokimiyati bilan hamkorlikka kirishgan, ammo ayni paytda mahalliy jamiyatda o'z nufuzini ham mustahkamlashga harakat qilganlar. Rossiya ma'muriyati mahalliy elitalarni boshqaruv tizimiga jalb qilish orqali mustamlaka nazoratini samaraliroq amalga oshirdi: ular tuzem ma'muriyatida lavozimlarga tayinlandilar, soliq yig'ish va tartib-intizomni ta'minlashda vositachilar bo'ldilar, buning evaziga iqtisodiy imtiyozlar va ijtimoiy mavqe oldilar. Biroq XX asr boshlarida yangi turdagi mahalliy intellektual elita – jadidlar – paydo bo'ldi, ular zamonaviy ta'lim olgan, isloh g'oyalarini targ'ib qilgan va an'anaviy elita bilan raqobatda turishgan.

Jadidchilik harakati nafaqat ta'lim va madaniy islohot dasturini ilgari surdi, balki milliy uyg'onish g'oyalarini ham rivojlantirdi, bu esa keyinchalik milliy davlatchilik tushunchasining shakllanishiga asos soldi. 1917-yil inqilobidan keyin eski elita tabaqlari bosqichma-bosqich o'z mavqeini yo'qotdi: avvalo harbiy-feodal aristokratiya va yirik mulkdorlar, keyin esa savdo burjuaziyasi va diniy ruhoniylar "sinfiy dushmanlar" sifatida ta'qib qilindi va ularning o'rnini yangi sovet elitasi – partiya a'zolari, sovet ma'muriyati xodimlari, ishchilar harakati faollari – egalladi. Sovet tizimi mahalliy kadrlarni tarbiyalash siyosatini olib bordi, ammo real hokimiyat asosan markazdan yuborilgan rus yoki slavyan kadrlar qo'lida qoldi, mahalliy elita esa ikkinchi darajali lavozimlarni egallagan holda sovet tizimining milliy yuzini ta'minladi. Bu ikki qavatli elita tuzilmasi keyinchalik sovet davri davomida davom etdi va mahalliy nominal rahbarlik bilan haqiqiy hokimiyatning markaziy nazorati o'rtasidagi keskin tafovutni keltirib chiqardi.

XULOSA

Turkiston ijtimoiy-siyosiy tizimining XIX asr oxiri – XX asr o'rtasi evolyutsiyasi an'anaviy jamiyat tuzilmasidan zamonaviy davlat tizimiga o'tish jarayonini aks ettiradi,

biroq bu o‘tish to‘g‘ridan-to‘g‘ri va bir tomonlama emas, balki turli bosqichlar, ziddiyatlar va moslashuv strategiyalari bilan tavsiflanadi. Mustamlaka davri (1865-1917) ikki tarmoqli boshqaruv tizimi – mustamlaka ma‘muriyati va mahalliy an‘anaviy institutlar – qo‘shaloq mavjudligi bilan xarakterlanadi, bunda davlat hokimiyati va mahalliy jamiyat o‘rtasidagi munosabatlar muzokaralar, moslashish va cheklangan avtonomiya prinsiplariga asoslangan edi. Inqilobiy transformatsiya davri (1917-1924) eski tuzilmaning qulashi va yangi hokimiyat tizimi uchun kurash bilan bog‘liq bo‘lib, bu davrda mahalliy elitalarning mustaqil davlatchilik urinishlari sovet hokimiyatining harbiy ustunligi tufayli muvaffaqiyatsizlikka uchradi. Sovet tizimining shakllanishi (1924-1940-yillar) milliy-hududiy chegaralanish va markazlashtirilgan partiya-davlat boshqaruvi asosida yangi ijtimoiy-siyosiy tuzilmani vujudga keltirdi, bunda davlat jamiyat hayotining barcha jabhalarini totalitar nazoratga oldi va an‘anaviy institutlar, diniy amaliyotlar va ijtimoiy munosabatlar shakllarini bostirib, sovet tipidagi jamiyat modelini joriy etdi.

Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, Turkiston ijtimoiy-siyosiy evolyutsiyasi tashqi kuchlar (mustamlaka hokimiyati, sovet davlati) ta’siri ostida sodir bo‘lgan bo‘lsa ham, mahalliy jamiyat passiv qabul qiluvchi emas, balki faol ishtirokchi bo‘lgan va turli moslashuv, qarshilik va transformatsiya strategiyalarini qo‘llagan. Davlat va jamiyat munosabatlari mustamlaka davrida nisbatan yumshoq nazorat va mahalliy avtonomiyadan sovet davrida totalitar boshqaruv va butun jamiyatni qayta tuzishga o‘tish yo‘nalishida evolyutsiya qildi, bu esa zamonaviy Markaziy Osiyo jamiyatlari rivojlanishiga uzoq muddatli ta’sir ko‘rsatdi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Бабаджанов Б.М. История Туркестана. – Ташкент: Фан, 2015. – 320 с.
2. Khalid A. Making Uzbekistan: Nation, Empire, and Revolution in the Early USSR. – Ithaca: Cornell University Press, 2015. – 432 p.
3. Becker S. Russia’s Protectorates in Central Asia: Bukhara and Khiva, 1865-1924. – Cambridge: Harvard University Press, 1968. – 385 p.
4. Brower D. Turkestan and the Fate of the Russian Empire. – London: Routledge, 2003. – 264 p.
5. Халфин Н.А. Россия и ханства Средней Азии. – Москва: Наука, 1974. – 264 с.
6. Бейсембиев Т.К. Казахи и Туркестан: исследования по истории общественно-политического развития. – Алматы: Дайк-Пресс, 2001. – 425 с.
7. Аҳмедов Б. Ўзбек улусларининг шаклланиши ва давлатлари. – Тошкент: Ўзбекистон, 1996. – 280 б.
8. Morrison A. Russian Rule in Samarkand 1868-1910: A Comparison with British India. – Oxford: Oxford University Press, 2008. – 352 p.
9. Martin T. The Affirmative Action Empire: Nations and Nationalism in the Soviet Union, 1923-1939. – Ithaca: Cornell University Press, 2001. – 496 p.
10. Hirsch F. Empire of Nations: Ethnographic Knowledge and the Making of the Soviet Union. – Ithaca: Cornell University Press, 2005. – 367 p.